

INFORMACIJA

BALŲ KALBŲ TYRINĖJIMAS TARYBINĖS SANTVARKOS METAIS

Per dvidešimt penkerius tarybų valdžios metus kartu su kitų sričių mokslininkais nemažą laimėjimų pasiekė ir Lietuvos bei Latvijos kalbininkai. Svarbiausios jų jėgos buvo sukoncentruotos prie pagrindinių kolektyvinių darbų, turinčių didelę reikšmę ne tik šių šalių kalbotyrai, bet ir apskritai kultūrai.

Vienas tokių reikšmingų ir kartu neatidėliotinių darbų yra lietuvių ir latvių kalbų tarmių tyrinėjimas. Šių tarmių tyrinėjimas vykdomas dviem kryptimis: rengiami lietuvių ir latvių kalbų tarmių lingvistiniai atlasai, rašomos atskirų tarmių monografijos.

Didelį darbą Lietuvos ir Latvijos dialektologai nudirbo rengdami atlasus. Lietuvos ir Latvijos teritorijos šiam reikalui buvo suskirstytos į smulkius tyrinėjimo punktus (Lietuvos TSR teritorijoje išskirti 703 tokie punktai, Latvijos TSR teritorijoje – 512). Šiuo metu iš esmės baigtas medžiagos rinkimas. Vyksta kartografavimo ir kai kurie medžiagos tikslinimo darbai. Prie lingvistinių atlasų dirba daugiausia Lietuvos TSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros instituto ir Latvijos TSR MA Kalbos ir literatūros instituto darbuotojai.

Per pastaruosius du dešimtmečius Lietuvos ir Latvijos respublikose buvo parašyta nemaža vertingų tarmių monografių. Didelė dalis šių monografių buvo apgintos kaip kandidatinės disertacijos. Mokslų akademijos ir aukštųjų mokyklų leidiniuose buvo paskelbta dialektologijos klausimais dešimtys straipsnių. Ypač vertinga yra apibendrinančio pobūdžio M. Rudzytės studija „Latviešu dialektologija“ (1964). Apibendrinančią istorinės dialektologijos profilio studiją apie lietuvių kalbos tarmes parašė Z. Zinkevičius (spausdinama). Lietuvių kalbos ir literatūros instituto dialektologai rengia plačią „Lietuvių kalbos tarmių chrestomatiją“. Pažymėtini latvių dialektologų E. Šmitės, S. Ragės, M. Graudinio, A. Rekenos, J. Kuškio, lietuvių dialektologų E. Grinaveckienės, V. Grinaveckio, J. Senkaus, A. Jonaitytės, K. Morkūno, A. Vidugirio, M. Sivickienės, J. Kardelytės ir kt. darbai.

Kartu su tarmių tyrinėjimu Lietuvos ir Latvijos respublikose sparčiais tempais vyksta ir toponimikos tyrinėjimas. Ypač gražių laimėjimų šioje srityje yra pasiekę latvių kalbininkai. Tur būt, nesuklysimė pasakę, kad šioje srityje latviams priklauso viena pirmųjų vietų Tarybų Sąjungoje. Paveldėję gana gyvas vietovardžių tyrinėjimo tradicijas dar iš prieškarinių laikų, latvių toponimikai, vadovaujami akademiko J. Endzelyno (1873 – 1961), užsibrėžė išleisti mokliškai apdorotą pilną Latvijos vietovardžių rinkinį. Šio kapitalinio veikalo jau išleisti du tomai¹. Po J. Endzelyno mirties šiam darbui vadovauja V. Dambė, kuri, be tiesioginio darbo prie šio veikalo, paskelbė keletą įdomių straipsnių baltų toponimikos bei etnogenezės klausimais.

Iš lietuvių toponimistų darbų pirmiausia paminėtinas „Lietuvos TSR upių ir ežerų vardynas“², kurį parengė Lietuvos TSR kalbos ir literatūros instituto bendradarbiai (redagavo E. Grinaveckienė ir J. Senkus).

¹ J. Endzelīns, Latvijas PSR vietvārdi, I (1), A-J, Rīgā, 1956; (2), K-O, Rīgā, 1961.

² Lietuvos TSR upių ir ežerų vardynas, Vilnius, 1963.

Gana gausūs lietuvių ir latvių kalbininkų kolektyvai dirba prie svarbių leksikografijos darbų. Pats reikšmingiausias šios srities darbas yra akademinis lietuvių kalbos žodynas. Šiuo metu jau išleisti šeši žodyno tomai³, apimantys A-K raides. Atiduotas leidyklai septintasis tomas, redaguojamas aštuntasis, rašomas devintasis. Kartu su žodyno rašymu ir toliau intensyviai renkama nauja medžiaga. Pagal naują instrukciją perredaguojami ir netolimoje ateityje pakartotinai numatomi išleisti pirmieji du žodyno tomai. Viso akademinio lietuvių kalbos žodyno bus išleista penkiolika tomų, kurių paskutinis numatomas išleisti iki 1980 metų. Prie akademinio lietuvių kalbos žodyno dirba prityręs leksikografų kolektyvas (J. Kruopas, A. Kučinskaitė, A. Lyberis, Z. Jonikaitė, S. Kėzytė, J. Paulauskas, B. Tolutienė ir kt.). Redaguojant I–II žodyno tomą, o taip pat renkant medžiagą, didelį darbą nudirbo akad. J. Balčikonis. Žodyno išleidimas bus nepaprastai svarbus baltų kalbotyros istorijos įvykis. Jo pagrindu bus įmanomas daug sėkmingesnis lietuvių kalbos leksikos tyrinėjimas.

Praktikos reikalams lietuvių leksikografai išleido ir vienatomį dabartinės lietuvių kalbos žodyną⁴.

Pagrindinės latvių leksikografų jėgos šiuo metu sukoncentruotos prie daugiatomio dabartinės literatūrinės latvių kalbos žodyno. Taip pat jau pradėtas darbas ir prie sritinio latvių kalbos žodyno.

Per pastaruosius du dešimtmečius abiejose respublikose pasirodė daug lietuvių ir latvių kalbų gramatinės struktūros tyrinėjimų. Iš šios srities darbų ypač paminėtini K. Ulvydo apie lietuvių kalbosrieveksmį, A. Valeckienės apie lietuvių kalbos įvardžiutinių būdvardžių vartojimą, A. Blinkenos, J. Karklinio, M. Lepikos, T. Puorytės studijos latvių kalbos sintaksės klausimais. Lietuvių kalbos fonetikos problemas daugiausia nagrinėjo V. Vaitkevičiūtė. Iš dabartinės latvių kalbos fonetikos paminėtini A. Lauos, E. Liepos ir kt. tyrinėjimai.

Tačiau svarbiausias lietuvių ir latvių kalbų gramatinės struktūros tyrinėtojų darbas yra literatūrinės kalbos akademinė gramatikų parengimas. Atskiros įvairių gramatikos klausimų studijos buvo tartum parengiamasis etapas šiems apibendrinamojo pobūdžio veikalams. Latvių gramatikų kolektyvas (A. Ahero, Dz. Barbarė, A. Bergmanė, A. Blinkena, L. Ceplytis, M. Lepika, R. Melbiksė, A. Mikelsonė, T. Puorytė, M. Saulė-Sleinė, V. Staltmanė), vadovaujamas R. Grabio, šį uždavinį jau sėkmingai įvykdė: 1959 m. iš spaudos išėjo pirmasis akademinis dabartinės literatūrinės latvių kalbos gramatikos tomas, apimantis fonetiką ir morfologiją⁵, 1962 m. išėjo antrasis tomas, skirtas sintaksei⁶.

Iš spaudos išėjo ir pirmasis akademinės lietuvių kalbos gramatikos tomas, apimantis fonetiką ir dalį morfologijos⁷. Antrasis tomas skirtas morfologijai, jau baigiamas rašyti; rašomas trečiasis tomas, skirtas sintaksei. Akademinę lietuvių kalbos gramatiką rašo didelis autorių kolektyvas: A. Valeckienė, V. Ambrasas, V. Vaitkevičiūtė, Z. Dumašiūtė ir kt. Be lietuvių kalbos ir literatūros instituto darbuotojų, atitinkamus gramatikos skyrius yra parašę respublikos aukštųjų mokyklų dėstytojai: V. Urbutis, A. Laigonaitė, V. Mažiulis, E. Galnaitytė ir kt. Visam gramatikos darbui vadovauja K. Ulvydas.

³ Lietuvių kalbos žodynas, I–VI (I–II t. redaktorius J. Balčikonis, III–V t. atsak. redaktorius K. Ulvydas, VI t. atsak. redaktorius J. Kruopas), Vilnius, 1941–1962.

⁴ Dabartinės lietuvių kalbos žodynas, atsak. redaktorius J. Kruopas, Vilnius, 1954.

⁵ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, I, fonētika un morfoloģija, Rīgā, 1959.

⁶ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, II, sintakse, Rīgā, 1962.

⁷ Lietuvių kalbos gramatika, I, fonetika ir morfologija (daiktavardis, būdvardis, skaitvardis, įvardis), Vilnius, 1965.

Iš stilistikos pirmiausia reikėtų nurodyti latvių kalbininkės M. Stengrevicos darbą, skirtą J. Rainio lyrikos stilistikos klausimams, ir J. Pikčilingio tyrinėjimą apie žodžių vartojimą perkeltine reikšme P. Cvirkos kūryboje.

Nors apskritai tarybinių lietuvių ir latvių kalbininkų pastaraisiais dviem dešimtmečiais pagrindinis dėmesys daugiausia buvo nukreiptas į dabartinės kalbos reiškinius, tačiau tuo pačiu metu pasirodė nemaža ir lietuvių bei latvių kalbos istorijos vertingų darbų.

Kruopščią XVII a. latvių kalbos gramatikų analizę pateikė R. Gryslė. Ryšium su pirmosios lietuvių kalbos gramatikos pasirodymo trijų šimtų metų jubiliejumi išspausdintas vertingas T. Buchienės ir J. Palionio straipsnis, nušviečiantis šios gramatikos šaltinius, jos įtaką tolimesnei lietuvių kalbos gramatikų raidai. Pačios gramatikos ir lotyniškojo, ir vokiškojo originalo išleistas fotografuotinis leidimas su plačiais komentarais ir vertimu į lietuvių kalbą⁸.

Istoriniam lietuvių kalbos morfologijos tyrinėjimui nemažą reikšmę turi Z. Zinkevičiaus monografija apie lietuvių kalbos įvardžiutinių būdvardžių istoriją⁹. Istorinės lietuvių kalbos morfologijos problemas taip pat sprendžia J. Kazlauskas savo darbe apie lietuvių kalbos daiktavardžių linksniavimo sistemos paprastėjimą. J. Kazlauskas paskelbė įdomių straipsnių ir kitais istorinės baltų morfologijos bei fonetikos klausimais. Vertingas V. Mažiulio darbas, skirtas lietuvių kalbos skaitvardžių istorijai. Iš istorinės sintaksės srities pirmiausia reikia paminėti V. Ambrazo monografiją apie absoliutinį naudininką XVI – XVII a. lietuvių kalbos paminkluose.

Reikšmingi yra A. Uozuolo (1912–1964) latvių liaudies dainų kalbos tyrinėjimai. Keliolika metų šis mokslininkas paskyrė latvių liaudies dainų sintaksės tyrinėjimams. Šiais klausimais paskelbė seriją puikių straipsnių, o visą darbą vainikavo monografija „Latviešu tautas dziesmu valoda“ (1961).

Tarybinės valdžios metais Lietuvos ir Latvijos respublikose pasirodė keletas reikšmingų lietuvių ir latvių kalbos istorinių leksikos tyrinėjimų. Iš jų pirmiausia minėtina lietuvių kalbininko J. Kabelkos monografija „Kristijono Donelaičio raštų leksika“ (1964), latvių kalbininkės L. Ruozės darbas apie visuomeninę-politinę leksiką laikraštyje „Pėterburgas Avīzes“¹⁰. Nemaža straipsnių baltų kalbų istorinės leksikologijos klausimais paskelbė V. Mažiulis, V. Urbutis ir kt.

Neblogų rezultatų lietuvių bei latvių kalbininkai pasiekė pastaraisiais dešimtmečiais tyrinėdami senuosius baltų kalbų leksikografijos paminklus. Bene reikšmingiausias šios srities darbas yra stambi D. Zemzarės monografija „Latviešu vārdnīcas“ (1961), kurioje autorė visapusiškai apžvelgia latvių leksikografijos paminklus nuo 1638 m. G. Mancelio žodyno iki XIX a., išnagrinėdama dvidešimt du spausdintus ir dvylika rankraštinių latvių kalbos žodynų, daug vietos skirdama šių žodynų leksikos tyrinėjimui. D. Zemzarė liečia ir lietuvių leksikografijos problemas.

Lietuvoje buvo išspausdintas B. Tolutienės darbas apie žymų lietuvių leksikografą A. Jušką. K. Pakalka parašė monografiją apie lietuvių leksikografijos pradininką K. Širvydą. Lietuvių leksikografijos istorijai skirti vertingi B. A. Larino ir J. Kruopo straipsniai.

Lietuvos ir Latvijos respublikose tarybinės valdžios metais išleista nemaža svarbių baltistikos veikalų, kurie iš esmės buvo parašyti jau anksčiau. Pirmiausia čia minėtinas kapitalinis žy-

⁸ Pirmoji lietuvių kalbos gramatika, 1653 metai, Vilnius, 1957.

⁹ Z. Zinkevičius, Lietuvių kalbos įvardžiutinių būdvardžių istorijos bruožai, Vilnius, 1957.

¹⁰ L. Roze, Latviešu valoda pirms simt gadiem, „Pėterburgas Avīžu“ sabiedriski politiskā leksika, Rīgā, 1962.

miausio latvių kalbininko J. Endzelyno darbas „Latviešu valodas gramatika“ (1951). Palyginus su vokišku šio veikalo variantu, išleistu 1922 m., pastarasis leidimas yra papildytas nauja medžiaga, literatūra, pateikiami kai kurie nauji latvių kalbos faktų aiškinimai. Už šį veikalą J. Endzelynui 1958 m. buvo paskirta Lenino premija. 1948 m. latvių kalba, o 1957 m. lietuvių kalba pasirodė J. Endzelyno knyga „Baltų kalbų garsai ir formos“. 1945 m. buvo išleista J. Endzelyno „Ievads baltu filoloģijā“.

Reikšmingas baltų filologijos įvykis buvo K. Būgos rinktinių raštų¹¹ išleidimas. Tarybų Lietuvoje buvo išleisti ir lietuvių literatūrinės kalbos kūrėjo bei normintojo J. Jablonskio rinktiniai raštai¹².

Latvijos TSR MA Kalbos ir literatūros institutas artimiausioje ateityje išleis J. Endzelyno rinktinių raštų keturtomį.

Lietuvos ir Latvijos respublikose tarybinės valdžios metais nudirbtas didelis kalbos kultūros darbas. Atskirų žodynų ar biuletenių pavidalu buvo išleista dešimčių mokslo, meno, gamybos sričių terminai. Latvių kalbininkai ypač daug dėmesio skyrė svetimų kalbų asmenvardžių bei vietovardžių perteikimui latvių kalba. Lietuvių kalbos ir literatūros institutas nuo 1961 m. kalbos kultūros reikalams leidžia specialų periodinį leidinį „Kalbos kultūra“.

Per pastaruosius du dešimtmečius lietuvių ir latvių kalbininkai išleido nemaža periodinių ir kitų panašaus pobūdžio leidinių, kuriuose skelbiama lietuvių ir latvių kalbų tyrinėjimų rezultatai. Iš tokių leidinių paminėtini Lietuvių kalbos ir literatūros instituto leidžiami „Lietuvių kalbotyros klausimai“ (išėjo septyni tomai), „Literatūra ir kalba“ (išėjo šeši tomai), Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų leidžiamas „Kalbotyra“ (išėjo trylika tomų), Latvijos TSR MA „Valodas un literatūras institūta rāksti“ (išėjo septyniolika tomų), įvairių Latvijos TSR aukštųjų mokyklų darbai ir kt. 1959 m. Rygoje išleistas stambus kalbinių straipsnių rinkinys akademikui J. Endzelynui pagerbti¹³. Keletas neperiodinių kalbinių straipsnių rinkinių, skirtų daugiausia įvairiems lietuvių kalbos klausimams, buvo išleista ir Lietuvoje¹⁴.

Vienas kitas leidinys buvo skirtas ir bendrosios kalbotyros klausimams. Pagrindiniai šios srities darbai yra dvi latvių kalbininko J. Lojos knygos: „Valodniecības pamatjautājumi“ (1958), „Valodniecības vēsture“ (1961).

Be Lietuvos ir Latvijos, baltų kalbų tyrinėjimas vyksta ir kituose Tarybų Sąjungos mokslo centruose. Didelį darbą baltistikos, ypač lituanistikos, srityje nudirbo leningradietis LTSR MA akademikas B. A. Larinas (1893–1964). Pokario metais jis prisidėjo beveik prie visų svarbiausių lietuvių kalbotyros darbų. Ypač dideli B. A. Larino nuopelnai rengiant baltistikos kadrus.

Nemažas būrys kalbininkų, besidominčių baltistikos problemomis, dirba Maskvoje. Pirmiausia čia reikia paminėti V. N. Toporovo darbus baltų toponimikos, istorinės baltų kalbų gramatikos, baltų kalbų santykių su kitomis indoeuropiečių kalbomis ir kt. klausimais. Labai reikšmingi yra V. A. Dybo ir V. M. Ilič-Svityčiaus darbai baltų kalbų istorinės akcentologijos klausimais. Baltų-slavų kalbinių santykių problemą nagrinėjo S. B. Bernšteinas, B. V. Gornungas, V. V. Ivanovas, O. N. Trubačiovas ir kt. Lietuvių kalbos sintaksę tyrinėjo T. V. Bulygina. Baltistikos klausimais domėjosi ir atskiri Kijevo, Minsko, Tartu kalbininkai.

¹¹ K. Būga, Rinktiniai raštai, I–III, sudarė Z. Zinkevičius, Vilnius, 1958–1961.

¹² J. Jablonskis, Rinktiniai raštai, I–II, sudarė J. Palionis, Vilnius, 1957–1959.

¹³ Rakstu krājums veltījums akadēmīķim profesoram Dr. Jānim Endzelīnam vina 85 dzīves un 65 darba gadu atcerei, Rīgā, 1959.

¹⁴ Kai kurie lietuvių kalbos gramatikos klausimai, Vilnius, 1957; Dabartinė lietuvių kalba, Vilnius, 1961.

Skatinančiai baltų kalbų tyrinėjimą veikia ir 1963 m. Sofijoje Tarptautiniame slavistų suvažiavime įsteigta „Komisija baltų-slavų santykiams tyrinėti“. Šios komisijos pirmininku išrinktas Lietuvių kalbos ir literatūros instituto direktorius akad. K. Korsakas.

Baltų kalbų tyrinėjimą, tikėkimės, suintensyvins ir „Baltistica“, kurios štai jau išėina ant-rasis numeris.

A. Sabaliauskas

VACLAVAS MACHEKAS

1965 m. gegužės 26 d. Brno mieste mirė profesorius, filosofijos daktaras, Čekoslovakijos mokslų akademijos narys korespondentas Vaclavas Machekas. V. Macheko mirtis yra skaudus smūgis ne tiktai čekų ir slovakų filologijai, kurios pirmose gretose velionis tiek metų stovėjo, bet ir baltistikai, V. Macheko asmenyje netekusiai vieno žymiausių savo atstovų Čekoslovakijoje.

V. Machekas gimė 1894 m. lapkričio mėn. 8 d. Uhlejove netoli Miletino, šiaurės vakarų Čekijoje. 1914 m. įstojo į Prahos universitetą, pagrindiniais dalykais studijuoti pasirinkdamas lotynų ir čekų kalbas. Universitete V. Macheko mokytojai buvo gerai žinomi baltistikos istorijoje čekų kalbininkai O. Hujeris ir J. Zubatas. Juodu ir paskatino V. Macheką susidomėti baltų kalbomis. 1921 m. filosofijos daktaro laipsniu baigęs universitetą, V. Machekas išvyko studijų gilinti į Paryžių, kur klausė A. Mejės, J. Vandrijeso paskaitų. Grįžęs iš Paryžiaus, kurį laiką mokytojavo įvairiose Čekoslovakijos vidurinėse mokyklose, dirbo Čekų kalbos žodyno redakcijoje. Nuo 1931 m. visas tolimesnis V. Macheko gyvenimas susijęs su Brno universitetu.

V. Machekas labai įvairiapusis ir be galo produktyvus mokslininkas: čekų, slovakų, lenkų, bulgarų, slovėnų, vokiečių, prancūzų, rumunų, norvegų, indų, Tarybų Sąjungos filologiniuose leidiniuose jis paskelbė apie 350 darbų įvairiais indoeuropeistikos klausimais. Didžiausią V. Macheko mokslinio palikimo dalį sudaro slavų, ypač čekų ir slovakų, kalbų leksikos tyrinėjimai, kurių tarpe labiausiai išsiskiria „Recherches dans le domaine du lexique balto-slave“ (Brno, 1934), „Česká a slovenská jména rostlin“ (Praha, 1954) ir ypač kapitalinis veikalas „Etymologický slovník jazyka českého a slovenského“ (Praha, 1957).

Kaip minėta, baltų kalbomis V. Machekas susidomėjo studijuodamas Prahos universitete. Norėdamas praktiškai pramokti lietuvių kalbos, jis 1938 m. buvo atvažiavęs į Lietuvą, Lituanistikos; daugiausia lietuviškų žodžių etimologijos, klausimais V. Machekas paskelbė keletą straipsnių, ypač buvo įdomios jo pastabos dėl E. Frenkelio etimologinio lietuvių kalbos žodyno, pradėtos spausdinti žurnale „Zeitschrift für slavische Philologie“ (1959, 1961 m.). M. Machekas čekų spaudoje recenzavo daug lituanistinių leidinių. Jis suredagavo savo mokytojo J. Zubato raštus, kuriuose esama nemaža baltistikai skirtų straipsnių. Įvairias baltų kalbų etimologijos, istorinės gramatikos problemas V. Machekas nagrinėjo ir kituose, dažniausiai slavistikos dalykams skirtuose, darbuose. LTSR MA akademikui B. Larinui (1893–1964) pagerbti darbų rinkinyje buvo išspausdintas V. Macheko straipsnis „Пять литовских этимологий“. Leidiniui, skirtam akademiką J. Balčikonį aštuoniasdešimt metų proga pagerbti, V. Machekas atsiuntė straipsnį „Lietuvių pa- ir po“.

V. Machekas buvo labai paprastas ir be galo nuoširdus žmogus. Tai pajusdavo iš karto visi, kas tik su juo susidurdavo. Pajuto tai ir šių eilučių autoriai, kuriems teko laimė šį šviesaus atminimo čekų mokslininką kiek iš arčiau pažinti.

V. Mažiulis,
A. Sabaliauskas